

PAPER DETAILS

TITLE: Iskodra'da Reji Sirketi ve Tütün Kaçakçılığı, 1885-1910

AUTHORS: Dogukan ORUÇ

PAGES: 29-54

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2852877>

İşkodra'da Reji Şirketi ve Tütün Kaçakçılığı, 1885-1910

Doğukan Oruç*

Abstract:

The history of tobacco in Shkoder dates back to the 17th century. Being one of its production centres in Ottoman Albania, the city became a region where tobacco was grown and traded to the domestic and foreign markets. The arrival of the Tobacco Régie Company, which was established with European capital, to the region in 1884 encountered considerable local resistance in Shkoder. Large and small tobacco producers and traders fiercely opposed the practices of the Régie and made various endeavours to thwart the monopoly method from being implemented in the region. As a historical phenomenon, this resistance led to a surge in tobacco smuggling in response to the Company's activities. Analysing the relations between the Régie and the local producers in Shkoder between 1885-1910, the study tries to portray this certain historical process in Ottoman Albania.

Keywords: Shkoder, tobacco, Regie, tobacco smuggling, Ottoman Balkans, Albania.

Giriş

1883 yılında Osmanlı Devleti'nin borçlar sorununun çözümüne ilişkin girişimlerin bir parçası olarak kurulan Tütün Rejisi'nin imparatorluk üzerinde geniş çaplı ekonomik ve sosyal tesirleri oldu. Tütünle ilgilenen hemen bütün Osmanlı tebaasının hayatlarına çeşitli şekillerde temas eden bu kurum yalnızca birtakım iktisadi değişikliklere yol açmakla kalmadı. Reji'ye karşı mücadele imparatorluğun çeşitli

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
ORCID ID: 0000-0003-0242-2285; e-mail: orucd22@29mayis.edu.tr

coğrafyalarında türkölere dahi konu olacak şekilde sosyal yaşantıya nüfuz etti.¹ Özellikle Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e değin uzanan süreçte Reji örneği üzerinden yabancı sermaye karşısı çeşitli söylemler üretildi.²

Reji'nin Osmanlı ekonomisi ve toplumu üzerindeki bu nevi etkileri son yıllarda gittikçe daha fazla ilgi çekmeye başlayan bir konudur. Reji'ye dair bazı genel tarihsel anlatılar dışında Şirket'in iktisadi ve sosyal tarih açısından ifade ettikleri, emek ve kadın tarihi çerçevesindeki yapılmış çeşitli analizleri ve belli başlı Osmanlı şehirlerine etkileri de muhtelif vesilelerle çalışılmaya başlanmıştır.³ Balkanlar ise Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ekiminin ve ticaretinin en yoğun yapıldığı bölge olmasına karşın bu çalışmaların çoğundaki temel örneklem sahasını oluşturmaz.⁴ Görüldüğü kadarıyla bu araştırmalar daha ziyade İstanbul'a

¹ Tütün kaçakçılarının yurtseverlik, kahramanlık gibi erdemlerle ilişkilendirdiği ve *ayıncacı türkölere* olarak adlandırılan halk şarkıları bu durumu kanıtlamaktadır, bkz. Mustafa Batman, "Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire, 1883-1914," (İstanbul Şehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013), 12. Bu türkölere çeşitli yörelerdeki varyantları için bkz. Ezgi Yardımcı, "Osmanlı'nın Tütün Çıkması: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet," (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017), 103-120.

² 1928 yılında Ankara mebusu Talat Bey şöyle diyordu: "Öteden beri Reji zulüm üzerine zulüm yapmakla bütün tütün tüccarını, tütün müstahsillerini öyle perişan etmişti ki Reji kalkınca adeta bayram yapılmıştı." *TBMM Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre, Dördüncü Celse, Seksen İkinci İnikad (24 Mayıs 1928, Perşembe), 491. Keza Avcıoğlu da "jandarmalı tütün rejisi" olarak andığı şirketin karamsar bir tablosunu çizer ve bu "entrikacı" oluşumdan Cumhuriyet'le beraber kurtulunabildiğine vurgu yapar, bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, c.1 (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976), 134-139.

³ Reji'nin sigara fabrikalarının emek tarihi ve toplumsal cinsiyet araştırmaları perspektifleri üzerinden çalışıldığı örnekler için bkz. Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century," *International Review of Social History* 54 (2009): 45-68; Can Nacar, "The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34/1 (2014): 206-219. Günaydın, Reji ile tütün amelesi ilişkilerini Canik örneği üzerinden inceler: Gazi Giray Günaydın, "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri," *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 7/7 (2009): 105-116. Karaca, odağına Trabzon şehrini yerleştirmiştir: Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni," *Tütün Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Kitabevi, 2003), 56-85. Mustafa Dağ Reji'nin bölgesel etkileri hakkında son birkaç yılda birçok makale yayımlamıştır, birkaçı için bkz. Mustafa Dağ, "XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)," *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2021): 207-228; "Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımının Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği," *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2 (2022): 651-680; "Urfa Reji Müdürlüğü ve Tütün Kaçakçılığıyla Mücadeledeki Rolüne Dair Bir İnceleme (1883-1925)," *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2022): 673-695.

⁴ Henüz 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tütünün %86'sı Rumeli'de yetiştirilmekteydi bkz. Fehmi Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün:

ve tütün yetiştirilen çeşitli Anadolu şehirlerine yoğunlaşma eğilimi göstermektedirler.⁵ Konunun Rumeli coğrafyası ekseninde ele alındığı çalışmaların üretilmesi salt konu hakkındaki tarihî bilginin toparlanması ve yorumlanması açısından değil fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Rejisi'nin etkileri ve yol açtığı değişimler hakkında bütüncül bir görüntünün elde edilmesi adına da önem taşır.

Dolayısıyla, Reji İdaresi'nin oluşumunun Balkan ve onun bir parçası olarak Arnavutluk şehirleri bakımından ifade ettikleri ve Şirket'in bu bölgedeki etkileri hâlâ bâkir bir araştırma konusu olmayı sürdürür. Bu çalışma Osmanlı Avrupası'nda tütün yetiştirilen ve bu tütünlerin hem iç hem de dış pazara sunulduğu bir bölge olan İşkodra'da Reji'nin kurulmasından sonra tütün üretimi ve ticareti açısından meydana gelen değişimleri, Reji usulünün tatbik edilmemesi amacıyla sergilenen lokal direnişleri, kolcu-kaçakçı münasebetlerini odak noktasına yerleştirmektedir. İşkodra'nın ve Kuzey Arnavutluk'un tütün üretim ve piyasasında arz ettiği önem ve ilgili tarihî süreçte bu üretim ve piyasanın geçirdiği dönüşümler şimdiye değin bir çalışmaya konu olmadığından makalenin literatüre katkı yapması umulmaktadır.

Çalışma, başta arşiv belgelerine müracaat ile reji usulünün İşkodra'da tesis ve tatbikine yönelik girişimlerin bir resmini sunmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken bölgedeki tütün ziraatının kökenlerine genel bir bakış attığı gibi kaçakçılık fenomenine özel bir önem atfetmekte, bu "yasadışı" ticarî faaliyet ile Reji usulü arasındaki tarihsel ilişkiyi 1885-1910 yılları arasındaki görünümleri etrafında irdelemeye gayret göstermektedir.

Tütün Rejisi'nin Kurulmasına Giden Yol

Osmanlı'nın tütün gelirlerinin Reji Şirketi'ne devredilmesini ve bununla alakalı meseleleri anlayabilmek için böylesi bir

Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)," (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005), 44.

⁵ Selânik şehri bu konuda bir istisna oluşturmaktadır. Dıġıroġlu'nun Reji'nin Selânik Nezâreti hakkında yazdığı ufuk açıcı çalışma için bkz. Filiz Dıġıroġlu, "Selânik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)," *Osmanlı Araştırmaları* 43/43 (2014): 227-272. Vardaġlı da Selânik vilayetindeki tütün siyaseti üzerine kaleme aldığı doktora tezinde Reji'ye sık sık değinmektedir, bkz. E. Tutku Vardaġlı, "Tobacco Labor Politics in the Province of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations," (Boġaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011).

organizasyonunun mevcudiyetini doğuran tarihsel sürece bir bakış atmak kaçınılmaz bir zorunluluk oluşturur. Reji Şirketi'nin içine ve içinde teşekkül ettiği tarihsel bağlamın genel manzarası şu şekilde özetlenebilir: Osmanlı İmparatorluğu için 19. asır, büyük oranda, devletin "kânun-ı kadim" lafzında karşılığını bulan klâsik hegemonyasının hemen bütün sahalarında zedelendiği bir dönemi ifade etmektedir.⁶ Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa merkezli olarak gelişen kapitalist dünya ekonomisi karşısında yaşadığı dönüşümle, çok genel fakat daha somut bir ifadeyle, bu sistem tarafından "içerilmesi" vakiasıyla yakından ilişkilidir.⁷ Bu dönüşüm, Wallerstein'ın belirttiği üzere Osmanlı'nın bir "dünya imparatorluğu" olma hüviyetinden ve bu hüviyetin gerektirdiği iktisadî ilişkiler ve siyasadan global ekonomi tarafından periferileştirilen bir pazar olmaya doğru evrildiği ve bu evrimin doğal bir sonucu olarak üretiminin dünya pazarının arz-talep dengesiyle bütünleşik biçimde yürütülmesi gerekliliğine muhatap kılındığı tarihsel süreci kapsar.⁸ Öte yandan, bu dönüşümün Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi özgül şartları çerçevesinde gerçekleştiğinin ve sistemce içerilen bütün bir yarı-çevresel ve çevresel bölgelerin aynı statik aşamalardan geçmediğinin belirtilmesi gerekir.⁹

⁶ İmparatorluktaki dönüşüme modernleşme kuramının dışından ve "hegemonya" kavramı çerçevesinden bakışın bir özet ve tahlili için bkz. Huricihan İnan, "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme," *Toplum ve Bilim* 23 (1983): 33-35.

⁷ Reşat Kasaba'ya göre henüz 16. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisiyle temasa geçen Osmanlı İmparatorluğu, 17. ve 18. asırlar boyunca üretim ve yönetim araçları üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeyi başlamış, 1715'ten itibaren de ürünlerin, insanların ve paranın dolaşımının artması, emek kontrol mekanizmalarının yeni türlerinin ortaya çıkması, gayrimüslim orta sınıfın yükselişi gibi etkenlerle muhatap olduğu sisteme entegrasyon sürecine girmişti, bkz. Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (New York: State University of New York Press, 1988), 11-35.

⁸ Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research," *Review* 2/3 (1979): 391

⁹ "Çevre" ifadesini Wallerstein'in şuradaki tanımıyla paralel biçimde kullanıyorum: "16. yüzyılda Avrupa kıtasını merkez alan bir dünya-ekonomi oluşmaya başladı. Bu süreç başlangıçtan itibaren, meta zincirleri olarak adlandırabileceğimiz bütünleşmiş üretim süreçlerinin oluşumunu içeriyordu. Bu meta zincirlerinin neredeyse tamamı, var olan siyasî sınırları aşma eğilimindeydi. Söz konusu meta zincirlerinden elde edilen toplam artı-değer tarihin hiçbir anında, artı-değerin yaratıldığı coğrafi mekânlar bakımından eşit biçimde dağıtılmadı; her zaman orantısız bir şekilde bazı alanlarda değil başkalarında yoğunlaştı. 'Çevre' alanlar derken, artı-değerin dağılımında 'merkez' alanlar karşısında kayba uğrayan bu alanları kast ediyoruz." Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyıl Paradigmalarının Sınırları* (İstanbul: bgst Yayınları, 2013), 116-117. Wallerstein'in yaklaşımının tahlil ve tenkidi için bkz. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 53-80.

19. yüzyıl, bu yönüyle, bahsi geçen sürecin dünya ekonomisini temsilen Avrupa sermayesi ve nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi ve şiddetli biçimde belirgin hâle gelmeye başladığı bir aralığını oluşturur.¹⁰ İlgili yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti dış kaynaklardan borç almaya başlamış, bu borçlar faizleriyle beraber katlanarak içinden çıkılması güç bir ekonomik manzaranın oluşmasına sebebiyet vermişti.¹¹ Bu borçlar nihayetinde ödenilemez bir vaziyet kesp etmiş ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti döneminde ilan edilen 1875 tarihli *Te'cil-i Düyûn Kararnâmesi* ile devletin borç tediyelerini durdurduğu açıklanmıştı.¹² Bu kararnâme yurtiçi ve yurtdışındaki alacaklılar nezdinde büyük bir infial uyandırmış, çeşitli Osmanlı sefaretlerine tehdit boyutuna varan mektuplar dahi yağmasına sebep olmuştu.¹³ Aynı on yıl içerisinde gerek Latin Amerika ve gerekse Orta Doğu'daki yirmi kadar devletin Osmanlı İmparatorluğu'na benzer biçimde borçlarını ödeyemeyeceklerini ilan etmeleri ilgili dönemde uluslararası bir finansal kriz yaşanmakla beraber bunun en çok sistem tarafından çevreleştirilmiş bölgelerin ekonomileri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.¹⁴

19. yüzyıl itibarıyla iç meseleleri dahi hızla uluslararası sorunlar kategorisine dahil edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun borç problemi herhangi bir müdahale gerekmesizin bu uluslararasılık niteliğini taşımaktaydı. Devletin bu konuda aldığı ilk önlem, "rûsûm-ı sitte" adı

¹⁰ Genç, Osmanlı iktisadî zihniyetinin temel umdelerindeki kritik değişimleri 19. yüzyıla tarihler, bkz. Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişimler," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 83-92. Kapitalist dünya ekonomisine dahil olma süreçleri farklı zaman aralıklarına tekabül etse de Avrupa'nın ekonomik nüfuzunun Batı Avrupa dışındaki ülkelerdeki görünürlüğü genel olarak 19. yüzyılda en üst seviyesine çıkmıştır, bkz. Emine Tutku Vardağı, "International Tobacco Politics and the Question of Social Movements in the Middle East: A Comparative Analysis of Ottoman and Iranian Cases," *Middle Eastern Studies* 50/4 (2014): 607.

¹¹ 1873 itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük oranı dış kaynaklardan alınmış olan borçlarının yekûnu 200 milyon sterline ulaşmıştı. Bu borcun anapara ve faiz ödemeleri senelik 11 milyon sterline tekabül etmekteydi, bkz. Şevket Pamuk, *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 107.

¹² Kararnâmenin ilanı Ramazan ayına denk geldiği için sıklıkla *Ramazan Kararnâmesi* olarak da anılmaktadır, bkz. Zafer Oğuz, *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları: Düyûn-ı Umumiye İdaresi* (İstanbul: Gökkuşluğu Kitabevi, 2011), 32.

¹³ Borç ödemelerinin ertelenmesiyle ilgili karar karşısında gösterilen infial o kadar büyüktü ki Paris Sefareti'ne gelen bir mektup elçilik çalışanlarını canlarıyla tehdit etmekteydi, bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, c. 1 (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940), 166.

¹⁴ Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 56-62.

verilen ve tütün inhisarı gelirlerinin de önemli bir bölümünü oluşturduğu altı gelir kalemini bir komisyona devrederek bunların Galatalı bankerlerin borçlarının ödenmesinde kullanılması girişimiydi. Bir müddet bu şekilde işleyen Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin gösterdiği başarı diğer alacaklıları, yani Avrupalıları da harekete geçirdi.¹⁵

Nihayetinde devlet ile alacaklıları arasında nihaî bir anlaşmaya varılması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla müzakerelerin ertelenmesine karşın, 1881 yılında ilan edilen *Muharrem Kararnâmesi* ile mümkün oldu. Varılan anlaşma gereği Osmanlı borçları azaltılmakla beraber alacaklıların oluşturacağı bir kurum devletin çeşitli gelir kalemleri üzerinde hak sahibi olacak ve toplanan gelirler anlaşılan oranlar doğrultusunda Osmanlı Devleti, Avrupalı alacaklılar ve şirket arasında paylaştırılacaktı.¹⁶ Ortaya çıkan manzara Düyûn-ı Umûmiye adıyla bilinen bu organizasyonun Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinin üçte biri üzerinde söz sahibi olması manasına geliyordu.¹⁷

Düyûn-ı Umûmiye idaresi elinde tuttuğu bazı gelirleri doğrudan kendi bünyesinde toplamayı sürdürecektir olsa da tütün gelirlerinin idaresi konusunda farklı bir görüşe sahipti. 1883 yılında tütün gelirlerinin idaresi hem devletin hem de Düyûn-ı Umûmiye'nin mutabakata varması sonucunda *Memâlik-i Şâhâne Duhanları Müşterekü'l-Menfaa' Reji İdâresi* ismiyle kurulan şirkete devredildi.¹⁸ Şirketin idare kurulu Fransız, Avusturya ve Alman yöneticilerden oluşuyor, çalışanlarının çoğunluğunu ise İngilizler vücuda getiriyordu. Kısaca Reji olarak bilinecek bu şirketin, özellikle 1872 yılında uygulanmaya başlanan ve 1880'lerden itibaren getirdiği gelir hızla yükselen bandrol gelirlerinin tahsilinin de uhdesine devredilmesiyle Osmanlı ekonomisi üzerinde birtakım önemli etkileri oldu Tütün üretimiyle ticaretini denetleyip düzenlemek ve kaçak üretim ile tüketimi engellemekle görevli olan

¹⁵ Bu idare hakkında bkz. Oktay Gökdemir, "Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi," (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994), 27-28.

¹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 1, Kısım: 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 29-30.

¹⁷ Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (New York: State University of New York Press, 2000), 171.

¹⁸ Filiz Dıgıroğlu, *Trabzon Reji İdaresi: Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Bankası, 2007), 32.

Şirket, imparatorluğun tütün yetiştiriciliği açısından en önemli bölgesi olan Balkan coğrafyasında da önemli tesirler bıraktı.¹⁹

Reji'nin kuruluş nizamnâmesi ve örgütlenmesi konuyla ilgili hemen her çalışmada kendine yer bularak pek çok kez aktarıldığından ve bu teknik detaylar çalışmanın merceğe aldığı ve Reji'nin tam manasıyla örgütlenemediği bir bölge olan İşkodra'nın tarihsel gerçekliğinin anlaşılması konusunda okura yardımcı olmayacağından burada zikredilmesi gerekli değildir.²⁰ Değinilmesi gereken nokta, Reji'nin Osmanlı tütün piyasasına hâkim olmasının Şirket'in -bölgelerindeki etkinlik derecesiyle doğru orantılı biçimde- Osmanlı'daki bütün tütün üreticisi, tüccarı, amelesi ve kaçakçıların hayatlarını belli oranda değiştirip dönüştürdüğüdür. İşkodra da imparatorluğun Rumeli kıtasında tütün yetiştirilen bölgelerden biri olması hasebiyle reji usulünden doğrudan ve dolaylı biçimlerde etkilenmiştir.

İşkodra'da Tütün Ekiminin ve Kaçakçılığının Tarihi

Kuzey Arnavutluk bölgesinin doğal başkenti konumunda bulunan İşkodra'da tütün ekiminin uzun bir geçmişi mevcuttur. Şehrin adının resmî belgelerde "İskenderiye", "İskenderiye-i Arnavud", "İskenderiye-i Arnavudluk" olarak anıldığı dönemlerde dahi bölgede ve civarında tütün ekildiği anlaşılmaktadır.²¹ Özellikle İşkodra vilâyetinin bir sancağı olan Dıraç (Durrës) kenti, bir liman şehri olması hasebiyle, tütün ticaretinde önemli bir merkez olma özelliğini henüz 18. yüzyılın ilk yarısında edinmiş görünmektedir.²² İşkodra'nın Dıraç ve Ülgün (Ulcinj/Ulqin) ile birlikte Arnavutluk kıtasındaki önemli tütün merkezlerinden biri olduğu zaman zaman boy gösteren ekonomik sorunlar karşısında üreticinin

¹⁹ Bandrol gelirlerinin tahsilinin Reji'ye devredilmesi hakkında bkz. Mary C. Neuburger, *Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria* (Ithaca: Cornell University Press, 2013), 54.

²⁰ Reji'nin kuruluşu, nizamnâmesi ve organizasyonel yapısı hakkında genel bilgi şuradan temin edilebilir: Gökdemir, *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi*, 32-46.

²¹ Henüz 1696 yılında İşkodra'da bir tütün gümrüğü mevcuttu, bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II), 43/4211, 14 Rebiülahir 1108/10 Kasım 1696.

²² Dıraç'a gelen tütünlerin gümrük resmi alınmadan mahzenlere konulmasının mahzurlarından bahseden bir belge için bkz. BOA, Cevdet Mâliye (C.ML), 407/16683, 29 Zilhicce 1146/2 Haziran 1734. Dıraç'ın bir liman şehri olarak önemi Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisinin "çevre"si olma özelliği pekiştikçe artacaktır. Osmanlı liman şehirlerinin bu dönemde geçirdikleri değişim için bkz. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives," *Review (Fernand Braudel Center)* 16/4 (1993): 519-558.

tütün ziraatından vazgeçmeyi düşünmesinin tehlikeli bulunmasından da istihraç edilebilir.²³ Bu yüzyıl itibarıyla ziraatı çoğunlukla Akçahisar (Kruja), Dıraç, İşkodra ve Ülgün gibi şehirlerde yoğunlaşmış olan Arnavutluk tütününün, imparatorluğun Rumeli'deki tütün merkezlerinin %10,8'ini ve Osmanlı coğrafyasının tümünde tütün yetiştirilen kazaların %7,2'sini teşkil ettiği tarihî bulgulardan anlaşılmaktadır.²⁴ Bu tütünün imparatorluk merkezinde de rağbet gördüğü açılacak bir enfiye imalathanesi için 40.000 kıyye gibi ciddi bir miktar tütünün Dıraç'tan satın alınarak İstanbul'a getirilmesine ilişkin karar dolayısıyla da açığa çıkar.²⁵

Tütün, dağlık arazilerde de yetiştirilmeye müsait bir zirai ürün olması hasebiyle geniş ve verimli düzlüklerden mahrum bir coğrafyada bulunan İşkodra'da hızlı bir biçimde yayılmış ve 19. yüzyıl boyunca da ekimine gösterilen rağbet devam etmiştir. Aynı zamanda vilayet, üretilen tütünlerin yurtdışına ihraç edildiği merkezlerden biri olma özelliğini de bu yüzyıl boyunca korumuştur. Rûmî 1281 (1865/1866) ile 1288 (1872/1873) yılları arasında İşkodra vilâyetinden gümrükler vasıtasıyla yurtdışına ithal edilen tütün miktarını incelediğimizde şöyle bir tablo oluşmaktadır:

²³ 1760 senesinde bölgedeki yetkililer "fukarâ-yı ra'iiyyetin duhan ziraatına adem-i rağbet" eylediklerinden bahisle "diyâr-ı merkûmun resm-i dönüm-i duhân"nın duruma göre tekrar değerlendirilmesini padişahın "merâhim-i 'aliyyelerinden" rica ediyorlardı, BOA, C.ML, 256/10563, 19 Cemaziyelahir 1173/7 Şubat 1760.

²⁴ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün*, 34.

²⁵ BOA, C.ML, 44/2050, 9 Rebiülahir 1211/9 Nisan 1797. Öte yandan, bu miktarın tümüyle Arnavutluk tütününden oluşmaması muhtemeldir. Zira Dıraç, Makedonya tütünlerinin deniz yoluyla aktarımı için de önemli bir liman işlevi görmektedir.

Tablo I: 1281-1288 Arası İşkodra'dan Yurtdışına İthal Edilen Tütün Miktarı²⁶

Sene	Yurtdışına İhraç Edilen Tütün Miktarı (kg.)
1281 (1865/1866)	74.191
1282 (1866/1867)	67.296
1285 (1869/1870)	2.127
1286 (1870/1871)	1.251
1287 (1871/1872)	96.973
1288 (1872/1873)	133.207

Öte yandan devletin ürün üzerindeki vergilendirmeleri imparatorluğun hemen her yerinde ve hemen her döneminde görülmesi mümkün olan tarihi bir fenomenin, yani kaçakçılığın ortaya çıkmasıyla paralel seyrederek. Esasında bölgenin 18. yüzyılın başlarından itibaren bir dizi siyasî, askerî, idarî ve sosyal sorunlar yumağına düşmesi ve hem ekonominin hem de ticaretin bu sorunlar dolayısıyla büyük oranda zarar görmesi kaçakçılık ve çetecilik gibi faaliyetleri birer alternatif iş kolu hâline getirmeye başlamıştı. Bu durum yalnızca kaçakçılar ve çetecilerin çoğalmasını değil fakat Arnavutluk'taki nüfusun hem iktisadî hem de maddî anlamda güvensiz hâle gelmiş bölgeden geniş topluluklar hâlinde göç etmesiyle sonuçlanmıştı.²⁷ Örneğin, önceleyen asırlar boyunca ekonomik getirileri dolayısıyla geleneksel bir pratik hâlini almış olan Arnavutluk ile Kuzey Makedonya arasında periyodik göçler özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren Arnavut nüfusun bölgede kalıcı yerleşimler

²⁶ 1279'dan 1288 yılına kadar vilayetler bazında yurtdışına ihraç olunan tütün miktarını gösteren pusuladan yararlanılmıştır, bkz. BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 24/50, 12 Muharrem 1290/12 Mart 1873. Pusulada İşkodra vilâyetinin 1279, 1280, 1283 ve 1284 yıllarındaki tütün ihraç oranları belirtilmemiştir. 1285-86 yıllarındaki dramatik düşüşün genel bir eğilim olduğu anlaşılmaktadır. Pusulanın bu iki yıla dair verilerine bakıldığında ihraç edilen tütün miktarının Selânik'te ciddi biçimde, Yanya'da ise daha mütevazî bir oranda artması dışında hemen her gümrükte bir düşüşe tanıklık edilmektedir. 1284'ten 1285'e geçişte Erzurum'da 168.768 kilo olan ihracat 65.564 kiloya; Samsun'da 2.741.064 kilodan 1.416.754 kiloya; Beyrut'ta ise 59.874 kilodan 409 kiloya düşmüştür.

²⁷ Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1913* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 33.

kurmasıyla sonuçlanacak bir vaziyet kesp etmişti.²⁸ Hristov, bu dönemde imparatorluğun klâsik tarım sisteminin çöküşüyle ve devlet tarafından desteklenen koyun besicileri ağının iflâsıyla beraber yaşanan sosyo-ekonomik bir krizin dağlık bölgelerde yaşayan nüfusu ciddi biçimde etkilediği ve bunun bütün bir Rumeli coğrafyasında demografik hareketliliklerin artmasına yol açtığı kanaatindedir.²⁹

Reji usulünün bölgeye tanıştırılma çabalarının hemen öncesindeki yıllarda tütün, tuz, şarap gibi bazı ürünlerin kaçakçılığının artmasına doğrudan etki eden bir diğer faktörün 1878 yılında imza edilen Berlin Antlaşması'nın bazı kararları olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bu kararlar uyarınca İşkodra'nın doğal ticaret sahasını oluşturan bazı bölgelerin Karadağ Prenslığı'ne terki ve böylece -I. Nikola'nın çeşitli kolaylaştırıcı faaliyetlerine karşın- o güne değin ülke içi bir mahiyet arz eden, dolayısıyla tek kalemde vergilendirilen ticaretin uluslararası bir hâl alarak daha masraflı hâle gelmesi Kuzey Arnavutluk'ta kaçakçılık faaliyetlerinin artmasında müessir bir rol oynamış olmalıdır.³⁰ Nitekim başta Ülgün olmak üzere çoğunluğunu Arnavut nüfusun oluşturduğu bazı bölgelerin Karadağ'a terkine gösterilen büyük reaksiyonun oluşmasında (proto)milliyetçilerin sergilediği büyük gayret inkâr edilemez bir özellik taşımakla beraber, henüz böylesi ideallerle tanışmamış olan geniş kitlelerin de bu tepkilerin bir parçası olma inisiyatifini almasında gerek dinsel taassubun gerek hiç değilse söylemsel düzeyde mevcudiyetini sürdürdüğü anlaşılan Slav-Arnavut çekişmesinin etkilerinin yanı sıra ekonomik motiflerin de rol oynadığını hesaba katmak gerekir.³¹

²⁸ Basil C. Gounaris, "From Peasants into Urbanites, from Village into Nation: Ottoman Monastir in the Early Twentieth Century," *European History Quarterly* 31/1 (2001): 46.

²⁹ Petko Hristov, "The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends," *Migration in the Southern Balkans: from Ottoman Territory to Globalized Nation States*, ed. Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards, Riki van Boeschoten (Cham: Springer, 2015), 37.

³⁰ Karadağ'ın düzlük arazilerinde mukim Ortodoks nüfus ile İşkodra'nın dağlıları arasında çeşitli kültürel yakınlıklar mevcuttu ve bazı kabileler birbirlerini gerek kan gerekse sıhriyet yoluyla akraba olarak kabul etmelerini sağlayan söylencelere sahipti. Bu durum topluluklar arası teması güçlendirmiş, bu temasın "materyal kültür"de de çeşitli karşılıkları olmuştu, bkz. Isa Blumi, "Undressing the Albanian: Finding Social History in Ottoman Material Cultures," *Ottoman Costumes: From Textile to Industry*, ed. Suraiya Farouqi, Christopher K. Neumann (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 160.

³¹ Gawrych, Ülgün'ün Karadağ'a terkinin İşkodra'nın Adriyatik'e açılan doğal bir ticaret rotasını kaybetmesi manasını taşıdığına ve bu durumun yerli halkın hoşnutsuzluğunu mucip olduğuna işaret eder, bkz. George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874-1913* (Londra: I. B. Tauris, 2006), 62. Gerçekten de Ülgün'ün Karadağ'a terk edilmesinin kararlaştırılması Arnavut nüfus arasında şiddetli bir heyecana

İşkodra ve civarında Reji'nin teşekkülü öncesindeki süreçte kaçakçılık faaliyetlerinin artış trendi göstermesine yol açan bir diğer faktör ulaşım ile doğrudan ilgili görünmektedir. Demiryollarının imparatorluğun Rumeli topraklarına girmesiyle beraber 1873 tarihinde Üsküp-Selânik hattı açılmış ve bu hat 1875 yılında Mitroviça'ya değin uzatılmıştı.³² Bu hatların ulaşımı hızlandırması ve ucuzlatması neticesinde bölgedeki ticaret de ilgili merkezlerle doğru kaymıştı. Clayer'ın belirttiği üzere bu durum İşkodra'nın ticarî açıdan öneminin azalmasına ve "periferileşmesinin daha da artması"na sebebiyet vermişti.³³ Her ne kadar ilerleyen süreçte Adriyatik ticaretini karayla bağlantılı hâle getirmek ve canlandırmak adına Manastır'dan başlayacak bir demiryolunun Arnavutluk'un Avlonya (Vlorë), Dıraç veyahüt İşkodra gibi şehirlerine getirilmesi düşünüldü ve bu konuda planlar çizildiyse de ilgili projeler akim kalacaktı.³⁴ Kârını her hâl ve şart altında muhafaza etme arayışındaki tüccar portresi ile ticaretin birtakım dışsal etkenler dolayısıyla değer kaybettiği bir ortamın tarihsel gerçeği bir araya getirildiği takdirde ortaya çıkabilecek tek sonuç demiryolu dolayısıyla kaybedilen kârın bir başka şekilde geri edinilmesine yönelik girişimlerin kaçınılmaz olduğuydu. İşkodra örneğinde bu girişimlerin başlıcalarından biri ise çeşitli formlardaki kaçakçılık faaliyetleriydi.

yol açmış ve yalnızca İstanbul'a değil, aynı zamanda Avrupa devletlerine de haklarının dikkate alınması ihtarları içeren telgraflar çekilmişti. Bu telgraflara bir örnek için bkz. BOA, Hâriciye Siyasî (HR.SYS), 115/30, 15.06.1878. Keza Arnavutların vilayetlerin birleştirilmesi gibi talepleri yüksek sesle dillendirmeye başlamalarının da bu olayı takip eden süreçte gerçekleştiği görülmektedir, Necip Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar* (Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978), 50-51. Meseleyi ilk çalışanlardan Uzunçarşılı, Ülgün'ün tesliminin Arnavutlar tarafından nasıl bir muhalefetle karşılandığını uzun uzadıya anlatmaktadır, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf," *Türkiyat Mecmuası* XII (1955): 135-144.

³² Gönül Bektaş, "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912 (1)," *METU Journal of the Faculty of Architecture* 37/1 (2020): 176.

³³ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökeni: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 52.

³⁴ İşkodra'ya demiryolunun ulaştırılması ve bu sayede şehirdeki ticaret hacminin artırılması gerekliliği İşkodra Vilâyet Meclisi'nce de gündeme getirilmiş ve şehirden Firuzbey'e (Ferizaj) bir tren hattının inşa edilmesi adına müracaatta bulunulmuştu, bkz. BOA, DH.MKT, 1796/103, 19 Cemazıyelevvel 1308/31 Aralık 1890. İpek eşrafından Zeynel Efendi İşkodra ile Kosova arasında inşa edilmesi konuşulan bu hattın imtiyazını edinmek istemişti, bkz. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 135/13, 3 Şaban 1313/19 Ocak 1896. Kendisi de bir tüccar ve müteşebbis olan Zeynel Efendi, bu hattın getireceği ekonomik canlılığı hesap etmiş olmalıdır. Ali Efendi'nin bir değirmeni un fabrikasına dönüştürme teşebbüsü için bkz. BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1190/29, 4 Muharrem 1308/20 Ağustos 1890. Rumeli demiryollarının Arnavutluk'a uzatılması girişimleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Ali Akyıldız, "Alman Sermayesinin Balkanlar'daki Uzantısı: Selânik-Manastır Demiryolu," *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri: Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003* (İstanbul: IRCICA, 2006): 131; 135.

Kaçakçılık ile ulaşım arasındaki başka bir bağlantı daha mevcuttu. Thompson, haklı biçimde, kötü durumda bulunan yolların “birincil üreticilerin ürünlerini alışılmadık oranda doğrudan mübadele ettikleri çok sayıda küçük pazarı zorunlu kıldığı”ndan söz eder.³⁵ İmparatorluğun genelindeki yol problemi Arnavutluk coğrafyası söz konusu olduğunda daha yakıcı bir mahiyet alıyordu.³⁶ Arnavutluk’un önemli şehirleri arasındaki yol bağlantıları ya hemen hemen yok hükmündeydi ya da ciddi biçimde onarıma ihtiyaç duyuyordu.³⁷ Üretici de bu şartlar altında doğal biçimde oldukça zahmetli ve pahalı bir işlem olan ulaşım yükünü üstlenmeye yanaşmıyor, elindeki ürünü bulunduğu yerleşim yerinin pazarında eritmeye çalışmak yerine kaçakçılıklarla kâr ortaklığına giderek dışarı göndermeyi tercih ediyordu. Ulaşımın kendi başına arz ettiği bu zorluklara ek olarak 1840 yılından itibaren %12’lik gümrük vergisinin iç gümrüklerde de tatbikine başlandığı ve bu iç gümrüklerin imparatorluğun hemen her bölgesine teşmil edildiği hesaba katıldığı takdirde oluşan “vergi yükü”nün ağırlığı da ortaya çıkmaktadır.³⁸

Bütün bu ekonomik etkenlerin oldukça anlaşılır kılacağı üzere, bölgede kaçakçılığın, hassaten de tütün kaçakçılığının ortaya çıkışını Reji İdaresi’nin teşekkülünden öncesine tarihlemek gerekmektedir. Bu nokta önem arz eder, çünkü konuyu inceleyen kişiyi bütün bir kaçakçılık fenomenini Tütün Rejisi’nin uygulamalarına karşı meydana gelmiş bir tepki olarak algılama yanlışlığına savrulmaktan korur.

Tarihsel verilerden anlaşıldığı kadarıyla İşkodra’da tütün kaçakçılığı Reji Şirketi’nin bölgeye gelişinden evvel yaygın bir uygulama hâlini almıştır ki devlet, daha sonra ilgili şirketin de girişeceği bir uygulamaya giderek salt tütün kaçakçılarının takibatı ile görevli kolcular istihdam etmek mecburiyeti duymuştur. Bir belgede geçen “hafiyyen tütün idhâl ve ihrâc olunmaması zımnında İşkodra’nın mevâki’-i mukteziyyesinde ikame edilen kolcular” ibaresi bu hususu kanıtlar

³⁵ E. P. Thompson, *Avam ve Görenek*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Birikim Yayınları, 2009), 59.

³⁶ Arnavutluk’taki yol problemi Reji’nin teşekkülünden sonraki yıllarda da önemini korudu. Örneğin İşkodra ile Şingin (Shëngjin) ve Tiran arasındaki yolların yeniden yapımı gerekmektedir. İşkodra’dan bu şehirlere gitmesi tasarlanan yolların plân ve krokileri için sırasıyla bkz. BOA, Plan-Projeler (PLK.p), 6163, 6 Recep 1302/21 Nisan 1885; BOA, PLK.p, 4233, 2 Safer 1303/10 Kasım 1885.

³⁷ 1892/1893 tarihli İşkodra Salnâmesi, “bu vilâyetde pek geri kalmış olan turûk-ı muvâsalanın lüzûm ve ehemmiyeti”nden söz eder. *İşkodra Vilâyeti Salnâmesi* (İşkodra: İşkodra Vilayet Matbaası, 1310).

³⁸ Genç, “Osmanlı Devleti’nde İç Gümrük Rejimi,” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 199-200.

niteliktedir.³⁹ Bu kolcuların varlığı İşkodra'nın yalnızca bölgede üretilen tütünün dışarı kaçırıldığı bir merkez değil, aynı zamanda coğrafi konumu nedeniyle Arnavutluk'un sair bölgelerinde yetiştirilen tütünlerin özellikle Kosova ve Karadağ'a kaçırılmasında da önemli bir durak olmasıyla yakından ilişkilidir.

Reji Usulünü İşkodra'da Tesis Etme Çabaları ve Yerel Direnişler

Böylesi bir tarihsel süreci takiben Doğu Rumeli'de yetiştirilenler hariç Osmanlı tütünlerinden edinilecek bilumum gelirin Reji'nin idaresine devredilmesi İşkodra'da tütün yetiştiren ve ticaretini yapan kesimlerin hayatında da bir değişikliğe yol açmıştı. 1883 tarihinde resmen kurulan Tütün Rejisi, ürünün üretim, dağıtım ve satımını inhisarına alması dolayısıyla kısa süre içerisinde İşkodra'da da çeşitli teşebbüslere girişmiş ve hemen her yerde görüldüğü gibi bu bölgede de Reji ile yerli ahali arasındaki ilişki oldukça süratli bir biçimde gerilmişti. Reji'nin teessüsünden kısa bir süre sonra ve inhisar usulünün bölgede yaygınlaştırılması çabalarının henüz erken aşamalarında bu gerilim kendini göstermeye başlamıştı. 1885 yılında "şiddet istimâline hâcet olmaksızın İşkodra'da duhan reji usûlünün istimâlet üzere vaz'ına muvaffak olmakda iken Reji me'mûru Mösyö Dora'nın mu'amele-i tahkiriyesi"nden söz ediliyor, Reji temsilcilerinin halkla ilişki kurarken takındıkları tavrın "ahâlîyi teneffür etdirdiğinden vuku'ât-ı müşkile zuhur" etmekte olduğu ilgili makamlara bildiriliyordu.⁴⁰

Nitekim kısa bir sonra bu gerilimler hem İşkodra'nın yerli ahali hem de Reji'nin çeşitli şikâyetlerine yol açmış ve merkezî hükûmet çıkarları çelişen bu iki grup arasında uzlaştırıcı rolünü üstlenmek zorunda kalmıştı. Tütünle uğraşan yerli ahali Reji'nin bölgelerine gelmesinden kısa bir zaman sonra eski usule dönmek istediklerini beyan ederek İşkodra'nın Reji idaresinin haricinde tutulması talebini içeren bir istidayı merkeze yollamışlardı. Bu sıralarda Reji de inhisar usulünün hâlâ tam manasıyla tatbik edilememesinden, dolayısıyla tütün muamelelerinde bir çift başlılığın sürdüğünden şikâyet ile hükûmetten "artık buna bir tamâmiyet verilmesi"ni istemekteydi. Bu iki talep arasında kalmış olan devlet, tütüncü esnafının kendilerinin inhisar dışında bırakılmaları şeklindeki görüşünü doğru bulmuyordu. Böylesi bir teşebbüs "reji şartnâmesinin yedinci maddesi icâbâtınca devletin idâreye tazminat i'tâsını istilzâm edeceği cihetle" uygulanamazdı. Vilâyete ise reji

³⁹ BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 694/48518, 19 Zilkade 1291/28 Aralık 1874.

⁴⁰ BOA, Dâhiliye Şifre (DH.ŞFR), 124/107, Rumî 8 Şubat 1300/20 Şubat 1885.

usulünün bölgede uygulanabilmesi için “müdebbirâne ve mu’tedilâne hareket olunması” tavsiye olunuyor, “mu’âmelât-ı şedîdeden mücânebet” edilmesi gerekliliği hatırlatılıyordu.⁴¹

Devlet, daha uzun süreler, kendi tebaası ile Reji idaresinin talepleri arasında kalmaya ve kendi çıkarlarını muhafaza etmek üzere bu iki grubu olabildiğince uzlaştırma yönünde gayret sarfetmeye devam edecekti.⁴² Ancak tütün kaçakçılığının özellikle Reji’den duyulan memnuniyetsizlik sonrası ivmesi gittikçe artan bir şekilde yükselişe geçmesi ve bu kaçakçılık faaliyetlerine ahalinin yanı sıra resmî görevlilerin de iştiraki böylesi bir uzlaştırma çabasını günden güne güçleştirmekteydi.⁴³ Örneğin 1886 senesinde Berat’tan İşkodra’ya gitmekte olan süvarilerin beraberlerinde kaçak tütün taşıdıkları tespit edilmişti.⁴⁴ Memur ve asker maaşlarının ödenmesinde zaman zaman sıkıntıların yaşandığı da göz önüne alınırsa, askerlerin görev yaptıkları bölgelerdeki “alternatif” geçim kaynaklarından yan gelir elde etmeye çalışmalarının arkasındaki maddî motivasyon daha iyi anlaşılabilir.

Esasında Reji’nin kaçakçılık tanımının genişliği de başlı başına bir sorun oluşturmaktaydı. Reji, “tarlasına izinsiz tütün ekimi yapan çiftçi, dükkânında kaçak tütün bulunduran tütün bayisi, tütünü ruhsatsız nakleden çiftçi, tüccar ya da nakliyecisi, tarlasını izinsiz ektiği tütünü kendisi pazarlayan üretici ile kaçakçılık işini meslek olarak ifa eden gruplar”ın tümünü kaçakçılık kapsamında değerlendiriyor ve bu durum suçun tanımının da “içinden çıkılmaz bir hâl almasına” yol açıyordu.⁴⁵

Bütün bu olumsuzluklar Reji’nin bölgedeki varlığının uygulamada tam manasıyla ne ifade ettiğinin belirsiz kalması sebebiyle etkisini artırmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Reji, üreticisinden satın almak

⁴¹ BOA, Dâhiliye Mektubî (DH.MKT), 1353/92, 5 Şevval 1303/7 Temmuz 1886.

⁴² Öte yandan devlet, Reji’nin de temsilcisi olduğu yabancı sermayenin “küçük köylülüğü ortadan kaldırma” girişimlerine de gücü elverdiğince direnmeye gayret göstermekteydi, bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 41.

⁴³ Dahası Osmanlı Devleti’nden alacaklı olan Avrupalı tüccarlar da bu kazançlı ticaretten paylarını alabilmek adına yerel halkla ittifaklar tutma yoluna gitti. Blumi, Avrupalı tacirlerin bu davranışlarını “Arnavutluk’un ekonomik faaliyetini kayıt dışı tutmaya yardım ederek Osmanlı İmparatorluğu’nun borç problemini çözmeye yönelik sistemin altını oymak” olarak tanımlıyor, bkz. Isa Blumi, “Thwarting the Ottoman Empire: Smuggling through the Empire’s New Frontiers in Yemen and Albania, 1878-1910,” *International Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (2003): 262.

⁴⁴ BOA, DH.MKT, 1372/109, 19 Muharrem 1304/18 Ekim 1886.

⁴⁵ Filiz Dıgıroğlu, “Selânik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan,” 253.

istemediği tütünler söz konusu olduğunda inhisar idaresinin bölgede tam manasıyla kurulmadığından, dolayısıyla böyle bir sorumluluğu olmadığından dem vuruyor; ancak kendi denetiminde ve vergilendirmesinde gerçekleşmeyen tütün ticaretleri gündeme geldiğinde, elindeki bütün imkânlarla bunların önüne set çekiyordu. 1887 senesindeki yakın tarihli iki olay bu durumun bir örneğini teşkil etmektedir. Reji, ilgili yılın başında İşkodra'da inhisar usulünün tam olarak uygulamaya geçmediğini, dolayısıyla bölgede üretilen tütünün tamamına ödeme yapmak gibi bir sorumluluğu olmadığını belirtmişti.⁴⁶ İki hafta kadar sonra ise İşkodra'dan Gusinye'ye taşınmakta olan 18 denk tütüne Kastrad (Kastrata) dolaylarında el koymuştu.⁴⁷

Reji'nin İşkodra'daki etkinliğinin sınırlarının ne ölçüde meçhul kaldığı Kastrad'da el koyulan bu tütünlerin akıbetinin ne olacağı konusunda devlet birimleri arasında gerçekleşen hararetli yazışmadan da anlaşılabilir. Sorun çok temel bir meseleye, reji usulünün İşkodra'da cari olup olmadığına ilişkindi. Eğer bölge bu usulün dışında sayılacaksa ilgili tütünü taşıyanların cezaî bir müeyyide ile karşı karşıya gelmemeleri gerekirdi fakat Reji, böylesi bir senaryoya razı gelmeyeceğini en başından belli etmiş ve yalnızca tütünü taşıırken yakalananların değil, bu tütünün iletileceği Gusine'deki bayrakdarların da cezaya tâbi tutulması gerektiğini öne sürmüştü. Sonunda devlet, yine bir orta yol bulma çabasına girişerek tütünü taşıyan kimselerin nakdî ceza ödemesini kararlaştırmış fakat Reji'nin bu tütünün yetiştirilmesi ve taşınmasında payları olduğu iddiasıyla Gusine'deki malisör bayrakdarlarına da yaptırım uygulanması gerektiği iddiasını "muvâfık-ı hâl" bulmamıştı.⁴⁸ Sonuçta malisörler ile merkezî hükûmet arasındaki ilişkiler özellikle Tanzimat'ın öngördüğü merkezileştirici reform denemelerinin ortaya çıkışından beri oldukça nazık bir konu teşkil ediyordu.

Hem İşkodra'da hem de sair vilâyetlerde tütün yetiştiricisi ile Reji arasındaki ilişkilerin yukarıda arz edildiği veçhile nahoş bir vaziyet alması, nihayetinde bu iki grup arasındaki muamelelerin ne şekilde düzenleneceğine dair bir nizamnâmenin neşredilmesi ile sonuçlandı. 1887 tarihli bu nizamnâmenin hükümlerinin uygulanmasına dikkat edilmesi konusundaki resmî talimatlar, diğer vilâyetlerle birlikte, İşkodra'ya da iletildi. Vilâyetin cevabı Reji idaresinin bölgedeki durumu konusunda bir hayli aydınlatıcıdır. Buna göre Reji usulü aradan geçen süreç içerisinde

⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1395/18, 1 Cemaziyülevvel 1304/26 Ocak 1887.

⁴⁷ BOA, DH.MKT, 1398/120, 16 Cemaziyülevvel 1304/10 Şubat 1887.

⁴⁸ BOA, DK.MKT, 1496/113, 13 Recep 1305/26 Mart 1888.

yalnızca Dıraç sancağı ile civarında hakkıyla uygulamaya geçirilebilmişti. Öte yandan,

Nizamnâme ahkâmının icraât ve tatbikâtına dikkat olunması ... mahalline yazılmış ise de İškodra ile mülhakatında Reji ahvâlinin mevki'-i icrâyâ konması zımında tütünkü esnaf ve tüccarıyla mukaddemâ birçok uğraşıldığı gibi bu kere de kendilerine nesâyih-i mü'essire ifâ olunduğu hâlde te'sîri görülemediğinden ve Reji idâresinin oradaki me'mûru Reji ahvâlinin vaz' ve icrâsı husûsunda taleb ve istidâ'dan hâlî kalmadığı⁴⁹

da anlaşılmaktaydı.

Üstelik tek sorun üreticiler ile Reji arasındaki anlaşmazlıklar ve resmî makamlarca ardı arkası kesilmediğinden şikâyet edilen çeşitli Reji taleplerinden ibaret değildi. Para cezalarıyla sonuçlanan hukukî anlaşmazlıkların yanı sıra insanların bedelini canlarıyla ödeyecekleri durumlar da süreç içerisinde boy göstermeye başlamıştı. Reji'nin gitgide artmakta olan tütün kaçakçılığını önlemek adına silahlı kolcu birimleri teşkil etme yoluna gitmesi, İškodra ve Arnavutluk bağlamında bu faaliyeti önlemeye yeterli gelmediği gibi silah taşımamanın bir erkeklik ve gurur meselesi olarak telâkki edildiği bölgede çatışmaların şiddetinin iyice artmasına yol açtı.⁵⁰ Louis Ramber, bir dönemin Reji Başmüdüğü, Arnavut tütün kaçakçılarının kolcularla mücadelesinin canlı bir tasvirini sunar:

... kendilerini her türlü vergiden muaf addeden Arnavutluk'daki halka hulul etmeye mecburuz. Bunlar hükûmetin vergi toplamasına silâhla karşı korlar ve bilhassa bize karşı büyük bir soğukluk ve düşmanlık göstermek lütfunu ibraz buyururlar. Şehirlerde kaçak tütün resmen yapılır ve satılır. Satıcı, dükkânında dolu bir tüfek bulundurur. Kolcunun nâzik bir ihtarı bile tüfeğin kullanılmasına sebebiyet verir. Ses çıkarmıyoruz ve tedbir olarak çiftçinin tütününü satın almaktan başka bir şey yapamıyoruz. Zaten durum gayet tehlikelidir.⁵¹

Üstelik Düyûn-ı Umûmiye idaresinin Osmanlı mâliyesine adeta bir çift başlılık getirmesine benzer biçimde, Reji'nin tütün kolcuları da bölgedeki "resmî" silahlı gruplar arasında bir çeşit ikilik vücuda

⁴⁹ BOA, DH.MKT, 1415/85, 1 Şaban 1304/25 Nisan 1887.

⁵⁰ Reji'nin kolcu teşkilâtı hakkında detaylı bilgi için bkz. Burak Altunsoy, "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/40 (2021): 547-602.

⁵¹ Lui Ramber, *Gizli Notlar*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1975), 149.

gelmesine sebep oldu. Kolcuların özellikle askerlerle ilişkisinde her ikisi de silahlı ve her ikisi de devletçe tanınmış iki birim arasındaki hasmane ilişkilere tanık olmak mümkündür. Bu türden ilişkilerin İşkodra'da yaşanmış örneklerinin birinde kolcular, Lloyd Kumpanyası'nın bir vapuru ile seyahat etmeye hazırlanan İşkodra Fırkası askerlerinin beraberlerindeki yüz dirhem tütüne el koymuş ve kendilerine hoş olmayan tavırlar sergilemişlerdi. Durum hızla Seraskerlik'e bildirilmişti.⁵² Dolayısıyla Reji idaresindeki tütün kolcularının teşekkülünden sonra devletin uzlaştırma görevlerine bir yenisi daha eklenmişti. Artık yalnızca üreticiler ile Reji'nin sivil memurlarını değil fakat kolcular ile kendi silahlı personelini, ayrıca hemen hepsi silahlı olarak gezen İşkodra ahalisini uzlaştırmak gibi bir ödev, gerçekleştirilmek üzere kendini devlet makamlarına dayatmaktaydı.⁵³

Kolcular ile sorun yaşayanlar yalnızca askerler de değildi. İşkodra'ya ve Dıraç'a deniz yoluyla seyahat edenlerin yanlarında getirdikleri ve götürdükleri tütünler de kolcular tarafından sıkı takibat altında tutuluyordu. Böylesi durumlarda meydana gelmesi muhtemel sıkıntıların önlenmesi adına devlet duruma müdahale etme gereksinimi duymuş ve "vilâyetin merkez sancağında reji usûlünün tamâmen takarrürüne değin teb'a-yı devlet-i 'aliyyeden İşkodra'da sâkin gemi kapudan ve tâifelerinin kifâf-ı nefis için berâberce götürecekleri mu'ayyen bir mikdâr tütünün" Reji'den alınacak bir ilmühaberle taşınmasına karar vermişti.⁵⁴

Bütün bu çabalara ve Reji kolcularının geniş çaplı teftiş faaliyetlerine karşın inhisar usulünün bölgede tam manasıyla icra edilemediği ve bunun birtakım sıkıntılara yol açtığı 20. asrın şafağında dahi resmî belgelerde bahis konusu olmayı sürdürerek adeta bölgesel bir özellik kazanmışa benzer. Nitekim İşkodra'daki vilâyet meclisi 1898 tarihinde "tütün öşrünün tahrîr ve tahsiline me'mûr edilen Düyûn-ı Umûmiye ve Reji idârelerince lâyıkiyle ta'kib olunamamasından nâşî mikdâr-ı hâsılât dñn bir raddede kaldığından ve orada ahvâl-i inhisâriye

⁵² BOA, Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 1160/86983, 29 Safer 1316/19 Temmuz 1898.

⁵³ Arnavutluk kıtasının tümünde fakat özellikle Kuzey Arnavutluk'ta yerli halkın silahlanmış biçimde dolaşması uzun asırlara dayanan bir gelenek olarak imparatorluğun son devrine değin tartışmalara konu ve merkezî hükûmetin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. 1910 yılında bölgeyi dolaşan Ahmed Şerif, en pejmürde kıyafetli Arnavutların dahi mutlaka bir silahları olduğundan bahseder, bkz. Ahmed Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'da Tanin*, haz. Mehmet Çetin Börekçi, c. II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999), 13.

⁵⁴ BOA, Hâriciye Tahrirat (HR.TH), 240/58, 5 Zilhicce 1317/6 Nisan 1900.

henüz cârî olmamasıyla Reji nâmına mu'âmele icrâsı karışıklığı mültezim bulunduğundan" şeklindeki ifadelerle merkezin dikkatini bu noktaya çekme çabası içerisindeydi.⁵⁵

Bu karışıklık yüzyılın dönümünden sonra da varlığını sürdürmüş ve ne reji usulü İşkodra'da tam manasıyla cari olabilmiş ne de İşkodra'nın reji usulünün haricinde sayılmasına olanak tanınmıştı. İlgili durum, 1902 yılında İşkodra vâililiği ve kumandanlığı yapan Şâkir Paşa tarafından sunulan bir layihada "gerçi İşkodra merkez sancağında reji usulü takarrür etmemiş ise de reji idaresi öteden beri teşekkül ve az ve çok muamelata ibtidâr eylemesi" şeklinde ifade edilmişti. Paşa'nın layihası, İşkodra'da tütün ekiminin Reji ile sürtüşmelere ve kaçakçılıkla mücadele uygulamalarına rağmen günden güne artmakta olduğunu belirtmesi bakımından önem taşımaktadır. Esasında layihaya bakılırsa sorunun kökeninde de bu üretimin kendisi yatmaktaydı. Zira yetiştirilen tütün "sarfiyât-ı dâhiliyeden kat-ender-kat efzûn"du ve "bir tarafa sevk ve îsâl edilememekte"ydi. Bu tütünler Reji tarafından satın alınmadıkları takdirde "dâhilde on-on beş kişiden birtakım esnafın âdetâ yed-i ihtikârlarına geçmek"te ve tütün üreticisi bütünüyle mağdur olmaktaydı. Paşa, tahriratına şöyle devam ediyordu:

Şu hâlin ale't-tevâlî devâmından zürrâ' fütur getirerek tütün ziraatından ferâğât etmek fikrine hizmet edenler eksik olmuyorsa da tütün mahsûlüne mahsûs arâzî zâten kumluk ve sert olmak hesâbıyla başka mahsûl yetiştirmekte ve bu sebeble zürrâ'n ümîdi hep tütün mahsûlüne in'itâf etmektedir. Bu hâlin devâmı zürrâ'n ve hele ma'îşetleri buna münhasır olan malisya ahâlîsinden ekserîsinin ... irtikâba mecbûr olub kuvve-i bedeniyesi muntazam olanlardan ba'zılarının dahî sirkat ve sâire gibi vesâit-i muzırraya sülûkları

ile sonuçlanacağından kabul edilemezdi.

Paşa, hem Reji idaresinin bölgedeki hükmünün belirsizliğine hem de arz-talep dengesinin bozulması sonucunda baş gösteren ihtikar durumuna dikkat çektikten sonra muhtemel bir çözüm yolu olarak İşkodra'da yetiştirilen tütünlerin "âlâ, evsat ve ednâ" olarak sınıflandırıp fiyatları belirlendikten sonra Reji tarafından satın alınmasını önermişti. Böylelikle hem üreticinin tütünü elinde kalmayacak hem de bölgedeki tüketiciler birkaç esnafın hiçbir standardı olmayan satış fiyatlarından kurtarılacak tütünlerini Reji'den alacaklardı. Böylesi bir teşebbüs için İşkodra'da yeterli insan gücü bulunmaktaydı ve Paşa'nın kanaatine bu

⁵⁵ BOA, DH.MKT, 2091/36, 26 Rebiülevvel 1316/14 Ağustos 1898.

tütünler “memâlik-i mahrûsa-ı şâhânenin sâir aksâmına mahsus bandroller ile tütün paketleri imâliyle sevk ve irsâl ve bâkî kalacak yaprak tütünler civâriyet münâsebetiyle memâlik-i sâire-i ecnebiye reji idârelerine satılmak” suretiyle şirkete de büyük kâr sağlama potansiyeline sahipti.⁵⁶ Ancak Şâkir Paşa'nın bu önerisi İşkodra'da hayata geçirilmeyecekti.

Fakat Reji'nin İşkodra'daki tesirlerinin tam manasıyla anlaşılabilmesi için buraya değin sıralanan çeşitli yetersizlikler ve olumsuzlukların ötesine geçmek gerekmektedir. Tütün çiftçisinin memnuniyetsizliğine, yerel makamların hoşnutsuzluğuna, dolaylı yoldan ihtikarın artmasına ve kolcuların hâl ve hareketlerine aksülamel olarak gelişen bazı şiddetli çatışmalara sebebiyet vermesine karşın Reji, sanayiden hemen bütünüyle mahrum olan bu Kuzey Arnavutluk şehrinde proleterleşme sürecini hızlandırarak ilginç bir etkide de bulunmuştu. Zira Reji, İşkodra'da bir sigara imalathanesi vücuda getirmiş ve burada üretilen sigaraları “İşkodra” ismiyle piyasaya sürmüştü.⁵⁷ Her ne kadar bu imalathane Selânik örneğinde görüldüğü üzere bir fabrika mahiyeti taşımasa ve işçilerinin grev ve benzeri faaliyetlere gittiği tarihsel hadiselerle rastlanmasa da bu, İşkodra'nın kendi şartları içinde düşünüldüğü takdirde Tütün Rejisi'nin bölgedeki önemli tesirlerinden birini teşkil etmekteydi. İmalathanenin varlığı İşkodra'da çiftçilerin, zanaat sahibi esnafın, ticaret erbabının, din adamlarının, merkez tarafından görevlendirilmiş askerî ve sivil bürokrasi mensuplarının yanı sıra uluslararası sermayeye ait bir iş yerinde, ürettiğinin kullanma ve satma hakkı kendine ait olmaksızın el emeğiyle ve mesai usulüyle çalışan ufak bir işçi sınıfının teşekkülüne katkıda bulunmuştu.⁵⁸

Öte yandan, Reji'nin ve faaliyetlerinin iyi çalışıldığı bir bölge olan Selânik örneği Şirket'in Osmanlı Balkanlarına etkisinin düzeyleri bakımından bir kıyas imkânı oluşturmaktadır. Merkezî otoritenin İşkodra'ya nispetle çok daha sağlam bir şekilde teessüs etmiş olduğu

⁵⁶ İşkodra Vâli ve Kumandanı Şâkir Paşa'nın bahsi geçen layihası için bkz. BOA, DH.MKT, 605/13, 29 Cemaziyülahir 1320/3 Ekim 1902.

⁵⁷ Sigaraların “İşkodra” olarak adlandırılmasının II. Abdülhamid devri hafiyelelerinin şüphelerini çektiği anlaşılmaktadır. Ramber, bu ismin Arnavut milliyetçiliği ile ilişkilendirilerek sakıncalı bulunduğunu belirtir, bkz. Ramber, *Notlar*, 206.

⁵⁸ İşkodra'da modern kapitalist üretim ilişkilerinin ilk örneklerinin 1860'lardan itibaren ortaya çıkmaya başladığı anlaşıyor. Bu ilk örnekler arasında 1860 yılında şehre getirilen sigara kâğıdı kesme makinesinin olması tütün üretimi ile bölgedeki toplumsal sınıfların şekillenmesi arasındaki bağı göstermesi bakımından önem taşır, bkz. Harilla Papajorgji, *The Development of Socialist Industry and its Prospects: In the People's Republic of Albania* (Tiran: y.y., 1964), 6.

vilâyette, Reji uygulamaları emek-sermaye ilişkilerinden tütüncülerin sosyal yaşantılarına değin birçok konuda çok daha belirgin izler bırakmıştır. Dolayısıyla Reji'nin Arnavutluk coğrafyasındaki temel problemini merkezî otorite sorunundan bağımsız olarak ele almak mümkün gözükmemektedir. Şirket bölgede ne kendi usulünü resmen ve kanunen tatbik etme imkânı bulmuş ne de bölgeden bütünüyle uzak kalmıştır. Haddizatında, bu durum İşkodra'da Reji karşıtı söylemin de temel argümanlarından birini oluşturmuş ve Şirket'in müdahalelerine hemen her zaman uygulamalarının resmî ve kanunî bir dayanağı olmadığı iddiasıyla karşı çıkmıştır. Bu yönüyle Tütün Rejisi ve uygulamada karşılaştıkları zorluklar, ilgili devirdeki merkezileştirici politikaların bölgede karşılaştığı sorunlardan çok da farklı bir veçhe arz etmez ve Osmanlı Balkanlarının kendi içinde barındırdığı çeşitliliğinin sosyo-ekonomik düzeydeki bir yansıması olarak ele alınmaya müsaittir.

Ancak içinde bulundukları koşulların farklılığına rağmen, diğer vilâyetlerde olduğu gibi İşkodra'da da kaçakçılık 20. yüzyıl başlarında dahi önemli bir fenomen olmayı sürdürmüştür. Arnavutluk'u pek çok kez ziyaret etmiş olan Macar soylusu Nopsca, 1907 yılındaki İşkodra seyahati sırasında, yol üstündeyken kendilerine hiçbirinde Tütün Rejisi'nin damgasının bulunmadığı tütünlerden sarılan sigaraların ikram edildiğini yazmaktadır.⁵⁹ Benzer şekilde resmî otoriteler de bu devirde tütün kaçakçılığı ile mücadele etmeyi sürdürmüşlerdi. Örneğin Berat'ta kaçak olarak satılmakla olan tütünlerin "Elbasan ve İşkodra cihetlerinden nakledilmiş" oldukları anlaşılmış, bunların menşelerinin araştırılması istenmişti.⁶⁰ İşkodra mahsulü tütünlerin Güney Arnavutluk'ta da revaç gördüğünü gösteren bu örnek şehrin, bölgedeki kaçak tütün ticareti içinde önemli bir yer tuttuğunu da ortaya koyar. Üstelik tespit edilebildiğine göre tütün kaçakçılığı, Vilâyet-i Selâse'nin hemen tümünde olduğu gibi İşkodra vilâyeti dâhilinde de yalnızca seyrek nüfuslu, merkezin denetiminden bütünüyle uzak noktalarda değil fakat kaza merkezlerinde dahi gerçekleşmekteydi.⁶¹

⁵⁹ Franz Nopsca, *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron at the Birth of Albanian Independence, The Memoirs of Franz Nopsca*, çev. Robert Elsie, (Budapeşte: Central European University Press, 2014), 28-29.

⁶⁰ BOA, BEO, 3582/268620, 23 Haziran 1909.

⁶¹ BOA, BEO, 3586/268950, 10 Cemaziyelahir 1327/29 Haziran 1909.

Sonuç

Tütün, Osmanlı coğrafyasında üretilen ve tüketilen bir ürün olmaya başlamasından imparatorluğun son yıllarına kadar çeşitli toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik rekabetin, devlet hazinesi ile Avrupa sermayesi arasındaki çıkar çatışmasının ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin borçlar sorununun önemli bir aktörü olmayı sürdürdü. Kâh fetva makamının karşısına yakıcı bir sorun olarak çıktı, kâh önemli bir gelir kalemi olarak çeşitli iktisadî defterlerde kendisine satırlarca yer ayrıldı. İmparatorluğun gelişmekte olan limanlarının hemen tümü tütünlerin taşıdığı gemilerle doldu, bu ürüne özel vergiler ihdas edildi, bu vergilerden kaçmanın yolları arandı ve çoğu kez bulundu. Hakkında şarkılar söylendi, şiirler yazıldı, türküler düzüldü. Yalnızca ziraî bir mahsul, ticarî bir meta olarak kalmadı, fakat girdiği her bölgede köklü sosyal değişimlere de yol açtı.

Tarihî süreçte bu kadar belirgin bir hâl almış bu keyif verici tüketim maddesinin Osmanlı Devleti'ndeki anavatanı, nihaî kaybına dek, Rumeli kıtası olmuştu. Makedonya ve Bulgaristan uzun on yıllar boyunca imparatorluğun tütün ambarı vazifesini gördüler. Bu kıtada ekiminin gitgide yaygınlaşması tütünü Adriyatik kıyılarına, Arnavutluk'a değin getirdi. Gerek beyzade konaklarında gerek mütevazı evlerde sıklıkla tüketilen ve kısa süre içinde bölgedeki hâkim patriyarkal anlatının unsurlarından birine evrilen tütün hakkında yeni atasözleri bile oluşmuş, "tütünsüz kahvenin imansız Türk gibi olduğu" söylenmeye başlanmıştı.⁶²

Bu kadar rağbet gören ve gelir getiren bir ürünün kaçakçılığının yapılmaması, hele bu çalışmanın odak noktasına yerleştirdiği Arnavutluk'un merkez tarafından denetlenebilme imkânlarının kısıtlılığı hesaba katıldığı takdirde olası değildi. Nitekim erken tarihlerden itibaren devlet bu kaçakçılığın önüne geçmek için çeşitli önlemler almaya başlamıştı. Tütün gelirlerinin Reji'ye devriyle beraber artan hoşnutsuzluk kaçakçılıkta bir artışa neden olmuş, İşkodra'daki silahlı gruplara bir yenisi olarak eklenen Reji Şirketi kolcuları ile kaçakçılar arasında şiddetli çatışmalar boy göstermeye başlamıştı.

⁶² Bu sözün çeşitli Balkan dillerinde versiyonları mevcuttur. Arnavutça orijinali, yabancılar ve diaspora Arnavutları için oluşturulan bir Arnavutça ders kitabında "*kafëja pa duhan është si turku pa iman*" olarak verilir, bkz. Gjovalin Shkurtaç ve Enver Hysa, *Gjuha shqipe për të huajt dhe shqiptarët jashtë atdheut* (Tiran: Toena, 2001), 178.

İşkodra'da reji usulünün tatbikine yönelik yerel ayak direyiş, genellikle birbirleriyle rekabet etmek durumunda kalan tütün üreticisi ile tüccarının, küçük çiftçi ile büyük toprak sahiplerinin aynı çizgide hizalandıkları nadir alanlardan birini oluşturuyordu. Nitekim çalışmada ele alınan tarihsel süreç boyunca Reji'ye karşı toplumsal muhalefetin İşkodra'nın vilayet meclisi azalarından üreticilere ve tüccarlara değin uzanan çeşitli bileşenlerden oluştuğu görülür. Bu muhalefet sayesinde reji yönteminin İşkodra'da tatbiki bölge imparatorluğun yönetiminden bütünüyle çıkıncaya değin uygulanamamış, Reji'nin görece hâkimiyet kurabildiği tek bölge vilâyetin aslı limanı vazifesi gören Dıraç ve çevresinde sınırlı kalmıştı.

İmparatorluğun tütün üretim ve ihraç merkezlerinden biri olan İşkodra'da reji usulünün tesis edilmesine yönelik çeşitli çabaları ve bu çabalara karşı sergilenen toplumsal ayak direyişi ele alan bu makalenin kapsamının daha da genişletilmesi mümkündür. Osmanlı Balkanlarının tütün üretilen birçok muhitinde de benzer fakat oldukça özgün tarihî süreçler yaşanmıştır. Öte yandan, bu bölgelerdeki tütün üreticisi, tüccarı ve kaçakçısının Reji Şirketi ile ilişki biçimlerinin incelenmesi hem Osmanlı Rumeli'sindeki birtakım dengeleri anlamamızı, hem de Reji ile devlet ve ahali arasındaki ilişkiye dair daha geniş ölçekli bir tarihsel anlatıya varmamızı mümkün kılma potansiyeline sahiptir.

Öz

İşkodra'da tütün ziraatının ve ticaretinin tarihi 17. yüzyıla değin uzanmaktadır. Osmanlı Arnavutluk'undaki tütün üretim merkezlerinden biri olan şehir, bu ürünün yetiştirildiği ve iç ve dış pazarlara pazarlandığı bir bölge hâline gelmiştir. 1884 yılında Avrupa sermayesiyle kurulan Tütün Rejisi Şirketi'nin bölgeye gelmesi İşkodra'da ciddi bir toplumsal muhalefetle karşılaşmıştır. İrili ufaklı tütün üreticileri ve tüccarları Reji'nin uygulamalarına şiddetle karşı çıkmış ve tekel usulünün bölgeye uygulanmaması için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Tarihsel bir olgu olarak tütün kaçakçılığı da Reji Şirketi'nin bölgedeki faaliyetlerinden sonra hızla artmıştır. 1885-1910 yılları arasında İşkodra'da Reji Şirketi ile yerli üretici arasındaki ilişkileri inceleyen çalışma, Osmanlı Arnavutluk'undaki bu spesifik tarihî sürecin bir manzarasını sunmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşkodra, tütün, Reji, tütün kaçakçılığı, Osmanlı Balkanları, Arnavutluk

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE.SMST.II, 43/4211.

BEO, 1160/86983; 3582/268620; 3586/268950.

C.ML, 44/2050; 256/10563; 407/16683.

DH.MKT, 605/13; 1353/92; 1372/109; 1395/18; 1398/120; 1415/85; 1496/113; 1796/103; 2091/36.

DH.ŞFR, 124/107.

HR.SYS, 115/30.

HR.TH, 240/58.

İ.DH, 694/48518.

PLK.p, 4233, 6163.

ŞD, 1190/29.

Y.EE, 24/50.

Y.MTV, 135/13.

Yayımlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

Ahmed Şerif. *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'da Tanin*. haz. Mehmet Çetin Börekçi. c. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999.

Akyıldız, Ali. "Alman Sermayesinin Balkanlar'daki Uzantısı: Selânik-Manastır Demiryolu." *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II*.

Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri: Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003. İstanbul: IRCICA, 2006: 127-161.

Alpan, Necip. *Prizren Birliği ve Arnavutlar*. Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978.

Altunsoy, Burak. "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/40 (2021): 547-602.

Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*. c. 1. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976.

Balsoy, Gülhan. "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century." *International Review of Social History* 54 (2009): 45-68.

Batman, Mustafa. "Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire, 1883-1914." İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. c. 1. Kısım 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

- Bektaş, Gönül. "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912 (1)." METU Journal of the Faculty of Architecture 37/1 (2020): 169-198.
- Blumi, Isa. "Thwarting the Ottoman Empire: Smuggling through the Empire's New Frontiers in Yemen and Albania, 1878-1910." International Journal of Turkish Studies 9/1-2 (2003): 251-270.
- Blumi, Isa. "Undressing the Albanian: Finding Social History in Ottoman Material Cultures." Ottoman Costumes: From Textile to Industry. ed. Suraiya Farouqhi ve Christopher K. Neumann. İstanbul: Eren Yayınları, 2004. 123-151.
- Brummett, Palmira. *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*. New York: State University of New York Press, 2000.
- Clayer, Nathalie. *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökeni: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Dağ, Mustafa. "Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımının Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği." Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 22/2 (2022): 651-680.
- Dağ, Mustafa. "Urfa Reji Müdürlüğü ve Tütün Kaçakçılığıyla Mücadeledeki Rolüne Dair Bir İnceleme (1883-1925)." Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12/2 (2022): 673-695.
- Dağ, Mustafa. "XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)." Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8/2 (2021): 207-228.
- Dıñoğlu, Filiz. "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)." Osmanlı Araştırmaları 43/43 (2014): 227-272.
- Dıñoğlu, Filiz. *Trabzon Reji İdaresi: Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Bankası, 2007.
- Gawrych, George. *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874-1913*. Londra: I. B. Tauris, 2006.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Gingeras, Ryan. *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1913*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Gounaris, Basil C. "From Peasants into Urbanites, from Village into Nation: Ottoman Monastir in the Early Twentieth Century." European History Quarterly 31/1 (2001).

- Gökdemir, Oktay. "Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi." İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994.
- Günaydın, Gazi Giray. "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri." Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi 7/7 (2009): 105-116.
- Hristov, Petko. "The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends." Migration in the Southern Balkans: from Ottoman Territory to Globalized Nation States. ed. Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards ve Riki van Boeschoten. Cham: Springer, 2015: 31-46.
- İnan, Huricihan. "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme." Toplum ve Bilim 23 (1983): 9-39.
- İşkodra Vilâyeti Salnâmesi. İşkodra: İşkodra Vilayet Matbaası, 1310.
- Karaca, Ali. "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni." Tütün Kitabı, ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Kasaba, Reşat. *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*. New York: State University of New York Press, 1988.
- Keyder, Çağlar; Özveren, Y. Eyüp ve Donald Quataert. "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives." Review (Fernand Braudel Center) 16/4 (1993): 519-558.
- Nacar, Can. "The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul." Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East 34/1 (2014): 206-219.
- Neuburger, Mary C. *Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Nopcsa, Franz. *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron at the Birth of Albanian Independence, The Memoirs of Franz Nopcsa*. çev. Robert Elsie. Budapeşte: Central European University Press, 2014.
- Oğuz, Zafer. *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları: Düyun-ı Umumiye İdaresi*. İstanbul: Gökkuşluğu Kitabevi, 2011.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*. c. 1. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Pamuk, Şevket. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Pamuk, Şevket. *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820*. Princeton: Princeton University Press, 2018.

- Papajorgji, Harilla. *The Development of Socialist Industry and its Prospects: In the People's Republic of Albania*. Tiran y.y., 1964.
- Ramber, Lui. *Gizli Notlar*. haz. Niyazi Ahmet Banoğlu. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1975.
- Reyhan, Cenk. *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Shkurta, Gjovalin ve Hysa, Enver Hysa. *Gjuha shqipe për të huajt dhe shqiptarët jashtë atdheut*. Tiran: Toena, 2001.
- TBMM Zabıt Ceridesi. Üçüncü Devre, Dördüncü Celse, Seksen İkinci İnikad. (24 Mayıs 1928, Perşembe).
- Thompson, E. P. *Avam ve Görenek*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Birikim Yayınları, 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "İkinci Abdülhamid'in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf." *Türkiyat Mecmuası* XII (1955): 135-144.
- Vardağı, E. Tutku. "International Tobacco Politics and the Question of Social Movements in the Middle East: A Comparative Analysis of Ottoman and Iranian Cases." *Middle Eastern Studies* 50/4 (2014): 606-621.
- Vardağı, E. Tutku. "Tobacco Labor Politics in the Province of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations." İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- Wallerstein, Immanuel. "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research." *Review* 2/3 (1979): 389-398.
- Wallerstein, Immanuel. *Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyıl Paradigmalarının Sınırları*. İstanbul: bgst Yayınları, 2013).
- Yardımcı, Ezgi. "Osmanlı'nın Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet." Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yılmaz, Fehmi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)." İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.